

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ पुरस्कृत
मराठी साहित्य परिषद, (तेलंगण राज्य) या संस्थेचे त्रैमासिक मुख्यपत्र

पंचधारा

वर्ष ६६ वे, अंक पहिला
एप्रिल २०२३ ते जून २०२३
चैत्र ते ज्येष्ठ १९४५

संपादक मंडळ

डॉ. विद्या देवधर (प्रमुख संपादक)

माधव रामराजे चौसाळकर

डॉ. शैलजा जोशी

मीना जहागिरदार

व्यंकटेश कुलकर्णी

डॉ. गायत्री शिरोळे

मराठी साहित्य परिषद, तेलंगण राज्य

इसामिया बाजार, हैदराबाद - ५०० ०२७

RNI Reg. No. : 3230779

कार्यवाह

म. सा. प. तेलंगण राज्य

४-६-४५८, इसामिया बाजार, हैदराबाद - ५०० ०२७.

भ्रमणध्वनी : ७८४२८५३९८४

(संपर्क : सायंकाळी ५ ते ८) अन्यवेळी लिखित संदेश पाठवावे.

प्रकाशक

डॉ. विद्या देवधर

सर्व हक्क : म. सा. प. तेलंगण राज्य

या अंकात प्रकट झालेल्या मतांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

फक्त एक व तीन वर्षांची वर्गणी स्वीकारली जाईल.

पंचधारेच्या आर्थिक व्यवहाराचे वर्ष एप्रिल ते मार्च असे आहे.

सर्व सभासदांनी आपले E-mail ID फोन नंबर

पुढील क्रमांकावर पाठवावेत. ७८४२८५३९८४

संपर्कासाठी : MAIL ID : mspaphydgmail.com

पंचधारा वर्गणी Marathi Sahity Parishad

IDBI Bank, Kachiguda Branch

A/C. No. 59410010000125 किंवा Panchdhara

A/C. No. 59410010001359, IFSC Code - IBKL0000594

(For both accounts) या खात्यावर जमा करावी. मनीऑर्डर पाठवू नये.

वार्षिक वर्गणी रु. ४००/-

तीन वर्षांची वर्गणी रु. १०००/-

आजीव सदस्य वर्गणी रु. ४०००/-

(वर्गणी शक्यतो डी. डी. ने पाठवावी)

बाहेरगावचा चेक असल्यास वटणावळीचे रु. ३५/- अधिक पाठवावेत, ही विनंती

या अंकाचे मूल्य : रु. १२५/-

टपाल खर्च : रु. ३५/-

अक्षरजुळणी व मुखपृष्ठ : अमोघ आर्ट्स, पुणे. फोन : ९३२६०८६२८५

मुद्रक : श्रीगणेश मुद्रणालय, ३५७, शनिवार पेठ, पुणे ३०.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखांशी, विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

संपादकीय	५
मराठी साहित्य आणि संशोधनातील मानदंड कै. दादासाहेब उर्फ न. शे. पोहनेरकर..... मंगला पोहनेरकर (प्रतिभा जोशी) ...	७
सयाजीराव महाराजांचे ग्रंथनिर्मिती क्षेत्रातील कार्य	देवदत्त कदम २०
अब्राहम लिंकनने ग्रंथपाल यांना न लिहिलेले पत्र	श्री. रणजीत धर्मापुरीकर ३२
प्रा. डॉ. व. दि. कुलकर्णी : शिष्योत्तम आणि गुरुश्रेष्ठ	डॉ. जयंत वष्ट ३६
तेलंगणा प्रदेशातील वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रंथालय 'श्री कृष्ण देवराय आंध्र भाषा निलयम'	डॉ. नम्रता बागडे ५१
ग्रंथपरीक्षण	
१) निसर्ग आणि माणूस यांच्या उद्ध्वस्ततेची कहाणी 'ओरबिन'	प्रा. विनायक लक्ष्मण बापट ५७
२) मूल्यनिष्ठेचा सम्यक वेध - 'शरण जीवन दर्शन'	डॉ. रवींद्र बेम्बरे ६२
३) तळझिरा	डॉ. गायत्री शिरोळे ६६
मराठी साहित्य परिषद कार्यवृत्त	६९
स्वागत नव्या पुस्तकांचे	७७
लेखक परिचय	७८

मुखपृष्ठाविषयी

- श्री. न. शे. पोहनेरकर यांचे हस्ताक्षर
- दासोपंतांची पासोडी घेऊन दिल्लीला गेलेल्या श्री. न. शे. पोहनेरकर यांचे राष्ट्रपती राजेंद्रप्रसाद यांचेसह छायाचित्र.
- मराठी साहित्य परिषदेने प्रकाशित केलेल्या 'संत साहित्याची संकल्पना' या ग्रंथासह लेखक डॉ. व. दि. कुलकर्णी.

ग्रंथ परीक्षण : १

निसर्ग आणि माणूस यांच्या उद्ध्वस्ततेची कहाणी 'ओरबिन'

प्रा. विनायक लक्ष्मण बापट

गावाच्या उद्ध्वस्ततेचे चित्रण करणाऱ्या अनेक कादंबऱ्या आपणाला नव्वदोत्तर काळात लिहिल्या गेल्याचे दिसते. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून गावची पारंपरिक व्यवस्था उद्ध्वस्त होण्यास स्वातंत्र्योत्तर काळातच प्रारंभ झाला आणि प्रा. आनंद यादव, रा. रं. बोराडे अशा अनेकांच्या कादंबरी लेखनातून हे उद्ध्वस्तपण चित्रित झाले आहे. नव्वदोत्तर काळात जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण या प्रक्रियांमुळे हे गावचे उद्ध्वस्तीकरण अधिक तीव्र झाले. गावच्या उद्ध्वस्तीकरणांची अनेक कारणे आहेत, परंतु गोव्यासारख्या अत्यंत छोट्या आणि निसर्ग संपन्न राज्याचे खनीज उद्योगामुळे जे उद्ध्वस्तीकरण झाले आहे त्याचे भयाण आणि वास्तवदर्शी पण तेवढेच कलात्मक चित्रण 'ओरबिन' मधून नवोदित परंतु कसदार लेखन करणाऱ्या गजानन देसाई यांनी केले आहे. बृहन्महाराष्ट्रातील लेखकांसाठी असलेला २०२० चा महाराष्ट्र सरकारचा, सयाजीराव गायकवाड पुरस्कार विजेती ही कादंबरी आहे. एक गावच नव्हे तर एक पंचक्रोशीच कशी उद्ध्वस्त होते याचे हे चित्रण आहे आणि हे उद्ध्वस्तपण दुहेरी आहे. त्या ठिकाणचा निसर्ग, तेथील जैवविविधता आणि पारंपरिक जीवन यांचे उद्ध्वस्तपण तर आहेच पण त्याचबरोबर माणसामाणसातील नातेसंबंध, नैतिकता आणि एकूणच माणुसकीचे होणारे उद्ध्वस्तपण जास्त चटका लावणारे आणि वाचकाला अंतर्मुख होवून विचार करायला लावणारे आहे. खाण उद्योग व त्याचे दुष्परिणाम याचे चित्रण या अगोदरही गोमंतकीय पार्श्वभूमीच्या काही कादंबऱ्यांमधून झाले आहे. सुभाष भेंडे यांची 'उद्ध्वस्त', रा. का. बर्वे यांची 'होमकांड' ही काही उदाहरणे म्हणून सांगता येतील. 'ओरबिन' ही या खाण जीवनावरील ज्या कादंबऱ्या आहेत त्यापेक्षा वेगळे चित्रण करणारी कादंबरी आहे. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे लेखकाने अगदी वेगळ्या धर्तीवर या कादंबरीची उभारणी केली आहे. या कादंबरीत कोणी एक नायक वा कोणीतरी एक खलनायक नाही. विविध वृत्तीप्रवृत्तीची माणसे आपल्या स्वभावधर्मानुसार या कादंबरीत वावरताना दिसतात. पारंपरिक जीवन व्यतीत करणारी एक पंचक्रोशी आणि त्या पंचक्रोशीत खाण उद्योग सुरू झाल्यानंतर त्या पंचक्रोशीतील लोकांच्या जीवनमानात,

वागणुकीत, त्यांच्या दिनमानात, त्यांच्या वैचारिकतेत आणि त्यांच्या एकूणच जगण्यात जो बदल झाला त्याचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. या बदलत्या जीवनक्रमाचे चित्रण करत, एका कोसळणाऱ्या पंचक्रोशीचे लेखकाने अत्यंत तटस्थपणे वर्णन केले आहे. आणि हेच या कादंबरीचे वेगळेपण आहे. ज्या पंचक्रोशीतील लोकांचे दोन वेळा खाण्याचे वादे होते त्या लोकांना उपजाविकेचे एखादे भक्कम साधन सापडणे हे मृगजळातील पाण्यासारखेच होते. त्यामुळे या खाणींना तसा विरोध होण्याचे कारणच नव्हते. अर्थात विनायक गोडसे सारखा अगदी सुरुवातीपासून त्याला विरोध करणारा एखाद-दुसरा होता. पण ज्यांना जगण्याची भ्रांत होती त्यांना अशा लोकांच्या सांगण्याची फिकीर नव्हती. सुरुवातीला लोकांना पैसा दिसू लागला आणि कधी नव्हे ती अनेकांना वेगवेगळ्या मार्गातून पैशांची उब मिळाली; परंतु हळूहळू या सर्वांतूनच पंचक्रोशीच उद्ध्वस्त होत गेली आणि याचेच चित्रण लेखकाने अत्यंत कलात्मकतेने केले आहे. मुळगावात ज्याच्या बऱ्याच पिढ्या कुळागरे करण्यात गेल्या त्या विनायक गोडसेच्या कुळागरातील वर्षानुवर्षे वाहाणारा गरम पाण्याचा झरा आटणे आणि पाण्याचा प्रवाह बदलल्याने कुळागराची झालेली वाताहात ही सुरुवात आहे. हे उद्ध्वस्तपण निसर्गाचे तर आहेच पण मानवी मूल्यांचे उद्ध्वस्तपण मनाला जास्त व्यथित करणारे आहे. पैसा माणसाला हेकेखोर, गर्वीष्ठ आणि भावनाशून्य बनवतो याची अनेक उदाहरणे या कादंबरीत सापडतात. हा येणारा पैसा आटला की तोच माणूस किती दीन आणि लाचार होतो त्याचीही अनेक उदाहरणे यात आहेत. बाहेरचे लोक गावात वस्तीला आल्याने वाढलेली गुंडगिरी, नवीन व्यवसायामुळे पारंपरिक शेती व्यवसायाकडे लोकांचे होणार दुर्लक्ष आणि शेती बागायती करण्यासाठी जमीनच उपलब्ध नसणे, अनैतिक संबंधात होत जाणारी वाढ, कुटुंबातील सदस्यांत वाढत जाणारा दुरावा, वाढलेली व्यसनाधिनता, हळूहळू क्षयासारख्या रोगाने सर्वत्र पसरलेले हातपाय या सर्वांचे हृदयस्पर्शी वर्णन या कादंबरीत आहे. एकदा खाणीतील माल संपत आल्यावर आपला नफा घेऊन लोकांना त्यांच्या कर्मावर सोडून जाणारे खाणमालक आपणाला आजच्या जगाचे खरे रूप दाखवतात. या सर्वांचे चित्रण लेखकाने अत्यंत तटस्थपणे पण तेवढ्याच भेदकतेने घडविले आहे.

पारंपरिक गावाची मानसिकता अगदी नेमकेपणाने चितारण्यात लेखक कमालीचा यशस्वी झाला आहे. गावातील भुताखेतांबद्दलचे समज आणि त्या संदर्भात घडलेल्या घटनांतून कादंबरीतील ग्रामीण संवेदना नेमकेपणाने व्यक्त झाली आहे. बैल आजारी पडला म्हणून चिंतीत होणारी आणि तो मेल्याने अतीव दुःखी झालेली शेवंता एकूणच पारंपरिक शेतकरी महिलेची प्रातिनिधिक रूप म्हणून आपल्यासमोरे येते. या कादंबरीत आलेल्या अनेक दंतकथा या कादंबरीतील

लोकसंस्कृती अधिक ठळकपणे अधोरेखित करतात. या संदर्भात गिधाडांबद्दल असलेली दंतकथा तसेच गाऱ्हाणे घातल्यानंतर आलेली वावटळ हा प्रसंग मुळातून वाचण्यासारखा आहे. “आरे, चेडू म्हणजे कुसको म्हाल, कुसच्या पयली तो भायर काडपाक जायो” या प्रकारच्या संवादातून गावजीवनातील स्त्री विषयीचा पारंपरिक दृष्टिकोन व्यक्त होतो तर ‘ओरबिन’ मध्ये पडून कंबर मोडून घरात पडलेल्या मनोहरची बायको विडीच्या पानाला लागणारी कुड्याची पाने विकून स्वतःचा संसार करते, हे माहित असल्याने जंगलात लाकडे गोळा करण्यासाठी गेलेली शेवंता कुड्याचे झाड तोडत नाही. यातून ग्राम जीवनातील सहजतेने व्यक्त होणारा दयाळू भाव दिसून येतो. ‘धालो’ सारखा पारंपरिक उत्सव खेळणाऱ्या महिला, देवाचा प्रसाद घेतल्याशिवाय कोणत्याच गोष्टीची सुरुवात न करणारे गावकरी या सर्वांतूनही पारंपरिक ग्रामसंस्कृतीचे दर्शन या कादंबरीत प्रत्येकाकरित्या घडते. गावातील जातीय संघर्षाचे चित्रणही काही प्रसंगातून झाले आहे; पण हा संघर्ष तीव्र होणार नाही याची काळजीही सर्व गावकरी घेताना दिसतात. खाण व्यवसाय म्हणजे एक दुष्टचक्र आहे हे लेखकाने या कादंबरीतून नेमकेपणाने मांडले आहे. खाण व्यवसाय वाढू लागला तशी वाढू लागलेली दारुची दुकाने, मटक्याचा तेजीत चाललेला व्यवसाय, पत्यांचा खुलेआम राजरोस सुरू झालेला जुगार, खाणीतील अपघातातून होणारे मृत्यू या सर्वांतून या दुष्टचक्राची आपणाला कल्पना येते.

या कादंबरीची भाषा हा या कादंबरीचा सर्वात मोठा विशेष आहे. निवेदनसाठी प्रमाण भाषा आणि संवादासाठी स्थानिक भाषेचा वापर करून लेखकाने कादंबरीत जिवंतपणा आणला आहे. ‘म्हज्या अळवाक कितली खाज ते म्हाका सांगोक जाया’ किंवा ‘उलयल्ले तोंड आणि झवलेली गांड कशीच वगी रावची ना’ किंवा ‘घडे भरल्याशिवाय वडे मेळा नात’, ‘भाटकार घोव चिंधयो भोव’, अशा म्हणीतून किंवा ‘कोणींच्यो भाटी आणि भाटीच्या कोणी केन्ना जापत ते सांगो नजों’ अशा अनेक लोकोक्तींमधून या कादंबरीला एक वेगळे रूप प्राप्त झाले आहे. या कादंबरीत लेखकाने वापरलेले रचनातंत्र आणि भाषा यामुळे ही कादंबरी अधिक प्रभावी झाली आहे. या कादंबरीत अनेक पात्रे येतात. एका अर्थाने ही कादंबरी म्हणजे असंख्य पात्रांची चित्रशालाच आहे. प्रत्येक पात्राला स्वतःचे अस्तित्व आहे. या संदर्भात कादंबरीत फक्त काही क्षणांपुरते येणारे साजू धनगराचे पात्र पाहाण्यासारखे आहे.

या कादंबरीसंबंधात आणखी काही गोष्टींची मुद्दामहून नोंद केली पाहिजे ज्यामुळे ही कादंबरी एका वेगळ्या उंचीवर पोहचली आहे.

ग्रामीण कादंबरीच्या मर्यादांबद्दल बोलताना “आजच्या कादंबऱ्यांनाही

व्यक्तिवादाचे वर्तुळ पार करता आल्याचे दिसत नाही." अशी तक्रार समीक्षक नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी एके ठिकाणी व्यक्त केली आहे. व्यक्तिवादाची सर्व वर्तुळे भेदून अस्सल सामुहिक भाव व्यक्त करणारी कादंबरी म्हणून आपणाला 'ओरबिन' कडे पाहता येते. दुसरे महत्त्वाचे म्हणजे ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीचे समर्थक ग्रामीण साहित्य म. फुले यांचा तात्त्विक दृष्टिकोन स्वीकारीत असल्याचे म्हणत असले तरी प्रत्यक्ष ग्रामीण कादंबरीच्या लेखनात मात्र फुल्यांची बहुसंस्कृती वादाची आणि धर्म, परंपरा व संस्कृतीच्या फुल्यांना अभिप्रेत असलेली चिकित्सावादी भूमिका अपवादानेच कोणी स्वीकारताना दिसतो. या कादंबरीत मात्र लेखकाने ही भूमिका स्वीकारली आहे. म्हणूनच या कादंबरीतील एक पात्र देवावर फूल वाहूनही, "मी तुला नमस्कार करणार नाही, कारण तुझ्या समोर सगळा विध्वंस झाला आहे आणि तू फक्त बघत बसला आहेस." अशा आशयाचे वाक्य उद्गारताना दिसते. त्याचप्रमाणे आकाशात गिधाडे घिरट्या घालू लागतात तेव्हा शाळेतील मुले गुरुजींना, आजीने सांगितलेला, 'कुमयाच्या झाडावर टोच मारून गिधाडे बघतात पाणी आल्यास गप्प बसतात, रक्त आल्यास आकाशात फिरू लागतात, कारण त्यांना आता भक्ष मिळणार याची चाहूल लागते' हा लोकसमज सांगतात तेव्हा, गिधाडे आकाशात फिरण्यामागील वैज्ञानिक कारण गुरुजी विद्यार्थ्यांना समजावून सांगताना दिसतात. लोकसंस्कृतीचे अनेक संदर्भ घेऊन या कादंबरीला लेखकाने आशय संपृक्तता प्राप्त करून दिली आहे. त्याचबरोबर फुल्यांची चिकित्सावादी भूमिका स्वीकारून फुल्यांना अभिप्रेत असलेला आधुनिकतावादी दृष्टिकोनही कादंबरीला प्राप्त करून दिला आहे.

या कादंबरीचा आणखी एक विशेष म्हणजे ही कादंबरी फक्त समस्या मांडून वा उध्वस्ततेचे चित्रण करून थांबत नाही तर भविष्याचा आशादायक सूर देखील ही कादंबरी व्यक्त करते. बबनच्या 'आता आमी करप कितें?' या प्रश्नाला अनिलने दिलेले उत्तर भविष्याचे सूचन करणारे आहे. तो म्हणतो, 'शिकचे पडटलें मायनिंग हो एकूच व्यवसाय ना या जगान! आणि कूय खूप आसात! होंडा, कुंडई, मडकप आतां व्हडल्यो व्हडल्यो कंपन्यो येतल्यो खय थंय कराप काम.' अनील स्वतःही खाणीवरील आपली चांगली नोकरी सोडून बस बांधणी प्रकल्प सुरू करतो या चित्रणांतून खाण उद्योगाला पर्यायी बरेच व्यवसाय आहेत, फक्त डोळसपणे ते स्वीकारण्याची गरज आहे, याचे सूचन लेखकाने मार्मिक पणे केले आहे.

आजच्या मराठी कादंबरीला म्हणजेच आजच्या कादंबरीकाराला स्वतःचे असे काही तत्त्वज्ञान नसते आणि त्यामुळेच जागतिक कादंबरी लेखनाचा विचार करता मराठी कादंबरी दुबळी ठरते असे निरीक्षण डॉ. हरिश्चंद्र थोरात तसेच इतरही अनेक अभ्यासकांनी

नोंदविले आहे. या कादंबरीचा आणखी एक महत्त्वाचा विशेष म्हणजे ही कादंबरी स्वतःचे तत्त्वज्ञान तसेच लेखकाची नैतिक व्यग्रता व्यक्त करणारी अशी ही कादंबरी आहे. खाणी नसतील तर जगायचं कसं? हा प्रश्न या कादंबरीत निर्माण होतो, कारण माणसाचा संघर्ष हा जगण्यासाठी असतो आणि जगण्याच्या निकडीतूनच जगण्याचे तत्त्वज्ञानही आकार घेत असते. आपले पूर्वज खाणी नसताना जगले पण आपण आताही तसेच काष्ट्या नेसून पेज जेवून जगावे असे व्यवस्थेला अपेक्षित आहे का? हा महत्त्वाचा प्रश्न आजच्या संदर्भात ही कादंबरी निर्माण करते म्हणजेच तो आजच्या वास्तवाला भिडते आणि जगण्याचा विचार करते. पण पैसा म्हणजेच सर्वस्व नाही, पैशाने सुख शांती आणि आनंद विकत घेता येत नाही हे अधोरेखित करून जगण्यासाठी निसर्ग आणि मानव यांच्यातील समतोल साधत सम्यक विकासाची वाट आपणाला शोधावी लागेल हे ही कादंबरी अगदी नेमकेपणाने सांगते. परमेश्वर कोण याची लेखकाने गुरुजी आणि अनिल यांच्या संवादातून केलेली समीक्षाही लेखकाची नैतिक भूमिका व्यक्त करणारी आहे. परमेश्वर एकच तर मग जागोजागी भेटणारे देव कोण? देवाने माणसं बनवली तर माणसांनीच देवाच्या मूर्ती का फोडल्या? हा विध्वंस करणाऱ्यांना आपण रानटी लुटेरे म्हणतो मग स्वतःच्या स्वार्थासाठी गावंच्यागावं उध्वस्त करणाऱ्या या खनीज उद्योगवाल्यांना कोण म्हणावे? लेखकाने निर्माण केलेले प्रश्न प्रत्येकाला खोलवर आत्मचिंतन करायला लावणारे आहेत. पैसा जेव्हा सहजतेने येतो तेव्हा त्याची मोठी किंमत भावी पिढ्यांना चुकवावी लागते हे मोठे सत्य लेखकाने या कादंबरीतून अधोरेखित केले आहे. एकूणच खाण व्यवसाय आणि त्याचे ग्रामजीवनांवर होणारे गंभीर परिणाम चित्रित करणारी ही अत्यंत महत्त्वाची अशी कादंबरी आहे. या कादंबरीने ग्रामीण कादंबरी लेखनाला एक नवीन आयाम प्राप्त करून दिला आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते आणि म्हणूनच फक्त गोमंतकीय कादंबरी लेखनातच नव्हे तर एकूणच मराठी ग्रामीण कादंबरी लेखनात मैलाचा दगड ठरावी अशी ही कादंबरी आहे.

नाव : ओराबिन
 लेखक : गजानन देसाई
 प्रकाशक : शिवअमृत प्रकाशन
 पृष्ठ : २३०
 मूल्य : २४०/- रुपये